

S. Varga Pál

Irodalmi szövegek mint nemlineáris rendszerek modelljei

[A társadalomtudományok számára] „a káoszelmélet szerepe csupán az inspiráció lehet, magyarázatként nem szolgálhat”¹

1. Bevezetés

Az alábbiakban azt kívánom szemléltetni, hogy bizonyos irodalmi szövegek vizsgálatában hasznos szempontokat kaphatunk a káoszelmélettől. Ez az elmélet, mint ismeretes, egyszerű nemlineáris rendszerek – például rugóra kötött inga, rugalmas lemezen pattogó labda – mozgásának azzal a sajátosságával foglalkozik, hogy bennük hosszabb idő elteltével „bizonyos körülmények között teljesen kiszámíthatatlan, rendszertelen, kaotikus viselkedést tapasztalunk”.² Ezek a rendszerek ugyanakkor, bármennyire viselkedjenek is előre nem látható módon, determinisztikus jellegűek – működésük elvileg okok és következmények sorozatából tevődik össze.³ A természet- és humán tudományos fogalomhasználat közötti kapcsolatot így az *okság* fogalma teremti meg, amely a két tudományfajta által vizsgált szférában egyaránt alapvető szerepet játszik. Ez azt jelenti, hogy amikor az emberi szférában okokról és következményekről beszélünk – vagy éppen ezek aránytalanságát írjuk le –, nem egyszerűen természettudományos fogalmak metaforikus átvételével

¹ Fokasz 2003: 330.

² Gnädig–Györgyi–Szépfalusy–Tél 1982: 13.

³ Arról a kettősségről, hogy a kaotikus rendszerek *elvileg* determinisztikusak, *gyakorlatilag* azonban véletlenszerű viselkedést mutatnak, lásd Tél–Gruiz 2001: 209–210.

élünk (ahogyan az egyébként gyakran s indokolatlanul történik a humán tudományokban). Annak vizsgálata, hogy mennyiben azonos az okság fogalma a két tudományfajtában, már messzire vezető tudományelméleti kérdés – nem is beszélve azokról a (Kanttól eredő) filozófiai megfontolásokról, amelyek az okságot nem objektív viszonylatként, hanem az emberi gondolkodás *a priori* kategóriájaként határozzák meg.

A káoszelmélet – egyáltalán bármilyen természettudományos elmélet – alkalmazása az irodalomtudományban ugyanakkor még ezzel együtt sem magától értetődő eljárás. A pozitivizmus hite, hogy a szellemi jelenségek természettudományos módszerekkel vizsgálhatók, jó száz éve szétoszlott, s Wilhelm Diltheynak a történeti tudományok jellegére vonatkozó megállapításai óta közhelynek számít, hogy a kétféle tudománytípusnak nem lehet ugyanaz a módszertana; ma használatos kifejezéssel az egyik nomotetikus, a másik idiografikus módszert követ – előbbi a természet általános törvényszerűségeinek megismerését tűzi ki célként, utóbbi az ember szellemi működésének egyedi, egyszeri jelenségeit igyekszik megérteni. Egy irodalmi alkotás jelentését és jelentőségét ugyanis alapvetően az határozza meg, ami egyedi benne; még az általánosítható vonások is csak e különbözőség kontextusban nyernek értelmet. Kétségtelen például, hogy az egy műfajba tartozó művek bizonyos közös, általános szabályszerűségeket követnek, azonban nem sokat tud meg az *Antigonéről* vagy a *Hamletről*, aki beéri azzal, hogy mindkettő tragédia.

Önmagában a káoszelmélet „inspiráció”-jából fakadó osztályozás is általánosítható különbségekre hívja fel a figyelmünket. Eszerint az irodalmi művek egy csoportja az emberi viszonyoknak olyan modelljét alkotja meg, amelyben az okok és a következmények arányossága, a lineáris kauzalitás érvényesül; a realista és a naturalista elbeszélő szövegek legelterjedtebb típusa, például Balzac vagy Zola regényei, motivációs sorokat működtetnek, amelyeket még olyan események sem bontanak meg, mint amikor Eugène de Rastignac nagyobb összeget nyer ruletten a *Goriot apóban*. A lineáris kauzalitás jellemző műfaja a bűnügyi történet,

amelyben a kiismerhetetleneknek látszó viszonyokról sorra kiderül, hogy lineáris kauzális rendbe illeszkednek.

A káoszelmélettől inspirált irodalmi vizsgálódás ugyanakkor azokra a szövegekre irányul, amelyekben a cselekmény ugyan determinisztikus viszonyrendszert alkot, fázisai azonban a nemlineáris kauzalitás elve szerint következnek egymásra. Ezekre a szövegekre a káoszelmélet fogalmai közül alkalmazhatónak tűnik a kezdőállapot instabilitása, a következmények megjósolhatatlansága (az irodalomelmélet a várhatóság alacsony fokának nevezi ezt), illetve a hatás és a rendszer reagálása (ok és okozat) közti aránytalanság. Természetesen e fogalmak is akkor nyerik el konkrét értelmüket, ha művenként megvizsgáljuk érvényesülésük egyedi módját – erre teszek kísérletet a dolgozat elemző részében.

Az érintett cselekménytípusról szólva abból a dilemmából indulhatunk ki, amelyet a történelem kaotikus mozgásokat idéző változásai vetettek föl. A történelem alakulását meghatározza, hogy „cselekedeteinknek mindig vannak szándékolatlan következményei is, melyeket általában nem tudunk kiküszöbölni”⁴ – hogy a folyamatok „a legkisebb pontatlanság mellett itt is kicsúszhatnak a kezeink közül”.⁵ A történelem kaotikus jellegét ezért gyakran írják le úgy, hogy bár menete determinisztikus, a benne ható törvények és szabályok kaotikusan viselkednek, így „rendkívül érzékenyek a kis perturbációkra”.⁶ Ez pedig azzal jár, hogy a történelemben – akárcsak a nemlineáris fizikai rendszerekben – „a következmény (a rendszer reakciója) nem áll egyszerű arányosságban a kiváltó okkal”.⁷ Joggal vetődtek fel viszont olyan kifogások, hogy a történelem nem tekinthető zárt rendszernek, s hogy „a történelmi folyamatok bonyolult viselkedését nem kevés számú változó összefüggései irányítják, hanem renge-

⁴ Popper 1992: 110.

⁵ Fokasz 1999: 249.

⁶ Lásd Maródi 2003: 20.

⁷ Muraközy 1997: 58.

teg, gyakorlatilag számba nem vehető mennyiségű körülmény sajátos kimeneteléről van szó”.⁸

Ha az irodalmi művekre vonatkoztatjuk a fent leírtakat, rögtön szembetűnik két olyan különbség, amely esetükben a kaoszelméleti szemlélet érvényesítésének kedvez. Az egyik: a számításba vehető (narratív) irodalmi művek – értelmezési lehetőségeik nyitottsága ellenére – felépítésüket tekintve zárt egésznek képeznek. Bármilyen történések is bennük, az a cselekményen mint rendszeren belüli hatásként értelmezendő, vagyis nem fenyeget az a veszély, hogy a folyamat a kaotikusan változó rendszer helyett a „zajos” – külső hatásoktól befolyásolt – Brown-mozgás jellegzetességeit mutatná (amilyen például a kéményből felszálló füst vagy az időjárás befolyása a parlamenti választások eredményére). A másik, hogy még a legbonyolultabb regény vagy dráma is kevés számú változóval dolgozik a történelemhez képest. Ezekből a körülményekből adódik az irodalmi mű modelljellege: a valóságos emberi helyzetekben az okok és a következmények aránytalanságát, a következmények kiszámíthatatlanságát ragadja meg, s arra törekszik, hogy a cselekményt véges számú elemből álló zárt – nemlineáris – determinisztikus rendszerre alakítsa. Jól megfigyelhető ez a különbség egy csata valóságos lezajlása és irodalmi leírása között – mondjuk, például a *Háború és béke* című regényben. A regényírónak – hogy Maródi példájánál maradjak – nem kell az utolsó patkószögig minden apró és nagyobb körülményt figyelembe vennie; ő dönti el, mely elemeket választja (vagy éppen találja) ki, hogy belőlük megalkossa a maga modellszerű történetét – a történet olvasójának pedig valamennyi elemre és kölcsönhatásukra rálátása van.

Az alábbiakban négy művet érintek, hogy bennük a nemlineáris kauzalitás érvényesülésére megpróbáljak rámutatni. Többségük (*Antigoné*, *Hamlet*, *Bánk bán*) közismert klasszikus – Kemény Zsigmond kevésbé ismert (amúgy ugyancsak klasszikus) regényére, *A rajongókra* azért térek ki, mert a kaoszelmélet felé

⁸ Maródi 2003: 21. (Kiemelés az eredetiben.)

éppen ez a mű terelte figyelmemet.⁹ Tárgyalását az is indokolja, hogy a jelenséget ne csak a tragédia műfajába tartozó műveken szemléltessem.

2. Antigoné

A káoszelmélet szemléletének alkalmazására ezúttal azért nyílik lehetőség, mert egymással ellentétes irányú, azonos erejű hatóerők egyensúlya, vagyis instabilitás jellemzi a kiinduló helyzetet. Antigoné és Iszméné nyitó párbeszéde mutatja, hogy a két, egymással ellentétes irányú motivációnak egyenlő esélye van arra, hogy meghatározza a cselekmény alakulását. Iszméné amellet érvel, hogy nincs értelme a hatalom túlerejével szembeszegülni; Antigoné számára viszont lelkének majdani túlvilági békéje fontosabb, mint a földi uralkodó parancsa. A két ellentétes motiváció minden thébai alattvalóban megütközik; elvileg bármelyikükből válhatna Antigoné – azt is mondhatnánk, ha mindannyian szembeszegülnének a parancsral, Kreón parancsa hatályát vesztené, s nem alakulna ki kaotikus helyzet.

A cselekmény alakulását kezdetben az határozza meg, hogy Kreón nem lát ellentétet földi és égi parancs között; a város el-lenségévé vált testvér eltemetésének tilalmát azzal indokolja, hogy az istenek sem kedveznek gonosztevőknek. Cselekvéseit egy olyan feltételezett rendszer alapján hajtja végre, amelyben lineáris kauzalitás uralkodik. E lineáris rendszer logikája szerint csak férfi szeghetette meg a parancsot; a parancsszegés oka csak politikai rivalizálás lehetett, illetve a tilalmat megsértő tettesek csak felbujtóiktól kapott pénzért követhették el tettüket. (Kreón még Teiresziászról is azt feltételezi, hogy megfizették az őt elmarasz-

⁹ Az apropót Bényei Péter adta, aki szerint *A rajongókban* „a tragikus katasztrófát előkészítő események a dolgok mindennapi menetéből fejlődnek ki [...]. [A] hősök tettei önálló életre kelnek, részévé válnak egy bonyolult akcióhálóknak, szövevénynek, amely negatív helyzetbe sodorja mindegyiküket”. Bényei 2007: 364–365.

taló jóslatért.) Mind a politikai szembeszegülésért, mind a kapzsiságból elkövetett törvényszegésért büntetés jár („parancsszegőkkel irgalmatlan bánjatok”¹⁰). Antigonénak az ő észjárásával összeegyeztethetetlen érvelését és viselkedését azzal magyarázza, hogy a lány esztét veszttette (erre ráerősít, hogy Iszménét is örültnek nevezi, amikor a leány – megkésve – osztozni kíván nővére sorsában); amikor pedig fia szembefordul vele, ezt éretlenségével magyarázza. A másfajta – önmagában ugyancsak lineáris – kauzalitás logikája szerint működő Antigoné viselkedése nem csupán a maga rendszerében mozgó Kreón számára kiszámíthatatlan, de magában a drámában mint rendszerben is megjósolhatatlannak teszi a következményeket. Ezt már az jelzi, amikor kiderül, hogy a tettes nem férfi, hanem nő; nemcsak Kreón lepődik meg, hanem a kar is. Antigoné öngyilkossága pedig még a néző számára is megdöbbentő, holott a néző ismeri és érti Antigoné gondolkodásmódját. Kreón igyekszik fiának Antigoné iránti szerelmét is a maga rendszerébe illeszteni, mondván, a lány – törvényszegő lévén – nem méltó hozzá, s arra buzdítja, válasszon másik társat magának. Haimón öngyilkosságának lehetősége azonban ezúttal sem csak az ő rendszerébe nem fér bele (pedig ekkor már a kar is számol ennek lehetőségével, és figyelmezteti őt), de a néző is egyik megdöbbenésből a másikba esve értesül a fiú haláláról. Lassan már a kiszámíthatatlan válik kiszámíthatóvá, amikor végül Eurüdiké is öngyilkos lesz. A kaotikus mozgás lényege abban mutatkozik meg, hogy egy döntés előre nem látható, az általa kiváltott hatást megsokszorozó következményekkel jár.

A dráma mint rendszer mozgását az szabja meg, hogy – akár csak a rugónak és az ingának a gerjesztett inga mozgása esetében – Kreón és Antigoné következetessége paraméterszerű állandóként határozza meg a kölcsönhatások révén létrejövő nemlineáris mozgást; Kreón csak földi, Antigoné csak égi törvényt ismer.¹¹ Ezen az állandóságon – Kreón esetében – az sem változtat, hogy

¹⁰ Az *Antigonéból* vett részleteket Mészöly Dezső fordításában idézem: *Szophoklész drámái*. Budapest: Európa Kiadó, 1979.

¹¹ Lásd Ritoók 2009: 165, 169.

Haimón a lineáris kauzalitás elvének feladására szólítja fel, Teiresziász pedig egyenesen az istenek hatáskörébe utalja a nemlineáris determináció működését; az istenek, mondja Kreónnak, „szörnyű tettet visszatolják rád”.

A tragédia katartikus hatása eszerint azon a tapasztalaton alapul, hogy a vétkes emberi tettek büntetése nem feltétlenül lineáris kauzalitás folytán következik be; létrejön egy olyan szövevény, amelynek működése emberi értelemmel ugyan beláthatatlan, de elkerülhetetlen következményeket hordoz – a kifejeletet egyszerre érezzük váratlannak és szükségszerűnek.

3. *Hamlet*

Az *Antigoné*hoz hasonlóan a *Hamlet* is olyan dráma, amelyben a kaotikus helyzet két stabil állapot – Hamlet atyjának, illetve Fortinbrasnak az uralma – közötti átmenetet jelenti (erre a helyzetre utal Hamlet, mondván: „Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt”¹²).

A tragédia cselekménye a bűnügyi történetekre jellemző lineáris kauzalitás uralma alatt indul: Hamletet arról tájékoztatja apja szelleme, hogy fivére, Claudius – a jelenlegi király – ölte meg őt. Mivel azonban a királyfi nem lehet biztos benne, vajon valóban apja szelleme jelent-e meg neki, bizonyosságot kell szereznie, mielőtt eleget tesz a szellem felszólításának, hogy bosszulja meg a tettet. Ennek érdekében egy vándortársulattal színdarabot adat elő, amelybe beleírja apja megöletésének általa ismert történetét. A hatás, amelyet az előadás Claudiusra gyakorol, egyértelmű bizonyíték arra, hogy a szellem igazat beszélt. Az instabil állapot, amely kibillentí a történet további menetét a lineáris kauzalitás közegeből, akkor alakul ki, amikor Hamlet örülnék tettei magát, hogy megzavarja Claudius és környezete. Claudius éppen a viselkedésében rejlt kiszámíthatatlanság

¹²A *Hamlet*ből vett részleteket Arany János fordításában idézem: William Shakespeare: *Hamlet, dán királyfi*. Budapest: Európa Kiadó, 1981.

miatt akarja Hamletet eltávolítani Dániából („E hon határa nem tűr oly veszélyes / Kockáztatást, minővel fenyeget / Hóbortja minden órán”; miután Hamlet megölte Poloniuszt, a király így szól: „Velünk is úgy tesz, ha mi ott vagyunk. / E nagy szabadság folyvást fenyeget”. „Minket okolnak majd: vigyázatunk / Mért nem szorítá fékre, láb alól, / Ez őrzöngő fiút”). Az egyik váratlan és súlyos következmény Ophelia megőrülése és halála. Nyilvánvaló, hogy Hamlet, bármennyire bánik is kíméletlenül Polonius leányával, amiért hagyta magát eszközül felhasználni ellene, nem számított ilyen következményre; ezt mutatja megdöbbenése és gyásza, mikor meglátja az Ophelia koporsójával közeledő metetet a temetőben. A másik – ugyancsak váratlan és súlyos – következmény Polonius megölése; Polonius, aki a kárpit mögé rejtőzve hallgatja ki a királyné és Hamlet párbeszédét, elárulja magát, mikor segítségért kiált, mert – tévesen – azt feltételezi, hogy Hamlet meg akarja ölni anyját. Amikor Hamlet – ezúttal is megjátszva a kiszámíthatatlanul viselkedő örültet – átszúr a kárpítot, hirtelen megfordítja és felnagyítja Polonius tisztességtelen viselkedésének következményét; ahogyan maga Hamlet mondja, „magad kerested” a bajt, „veszélyes, ládd-e, a túlbuzgalom”. Polonius halálának módja nyilvánvalóan azt előlegezi, ahogyan Laertes és Claudius hal meg majd a darab végén.

Polonius megölését Claudius a lineáris kauzalitás elve alapján akarja saját hasznára fordítani. Bár maga is ismeri szándék és következmény viszonyának kiszámíthatatlanságát – a néptömegnek Hamlet iránti szimpátiájáról szólva mondja: „nyilam, könnyű ily nagy viharban, / Mind visszatérne íjához megint, / Nem ahová irányzottam velök” –, cselekedeteit a lineáris kauzalitás működésébe vetett töretlen hit irányítja. Egy olyan „merény” tervét készíti el Hamlet ellen, melyből – mint hiszi – Hamlet számára „egyéb út nincs, mint a bukás”. A „merény” terve két mozzanatot kapcsol össze: az egyik Polonius fiának, Laertesnek a bosszúvágya, a másik, hogy Hamletet egy ízben felbőszítette, amikor Laertes vívótudását dicsérték előtte; Hamlet akkor azt kívánta, hogy megvívhasson Laertessel. Claudius és Laertes úgy szándékozik manipulálni az ártatlan bajvívást, hogy abba Ham-

let mindenképpen belepesztuljon. A lineáris kauzalitás azonban éppen azért fog a végkifejletben felbomlani, mert a „merény” kitervelői ki akarják zárni a kiszámíthatatlanságot. Nem elég, hogy Laertes tompa élű párbajtőr helyett éles fegyvert használ, ezt még méregbe is mártja; abba a serlegbe pedig, amellyel Hamlet szomját olthatja majd a párbaj során, a király ugyancsak mérget tesz. Ezek mind olyan tényezők, amelyek egyenként is hajlamosak arra, hogy következményeik elszabaduljanak, és a szándékolttól eltérő kölcsönhatásokat indítsanak el. A párbaj során – amely játékjellegénél fogva maga is determinisztikus nemlineáris mozgásnak tekinthető – mindhárom hatástényező irányt változtat; a királyné mindjárt a párbaj kezdetén a mérgezett borból iszik áldomást Hamletre, a vívás hevében pedig a két küzdő fél akaratlanul fegyvert cserél, így elsőként Laertes hal meg a Hamletnek szánt méregtől. Valójában Hamlet bosszújának is a következmények kaotikussá váló mozgása teremt lehetőséget: a mérgezett karddal sebesíti meg a királyt (nota bene, a seb *önmagában* nem volna halálos). A következmények nemlineáris alakulását Claudius fentebb idézett megállapításával lehet jellemezni, amelynek lényege, hogy a kilőtt nyíl azt éri el, aki kilötte. Laertes egyenesen az erkölcsi igazság érvényesülését látja a következmények megfordulásában – „En-árulásomért méltán halok” – állapítja meg, Hamlet pedig nyomatékosan utal arra, hogy a király saját gyilkos szándékának esik áldozatul; „no méreg, hass tehát”, mondja neki, mikor a mérgezett karddal ledöfi, s a mérgezett serlegre mutatva hozzáteszi: „Ne, idd ki ezt is: – benne gyöngyszemed? – / Kövesd anyámat” (holott nyilván nem itatja meg a mérgezett bort a megsebesített Claudiussal). Éppen az ilyenfajta nemlineáris kauzalitás érvényesülését magyarázta úgy Teiresziász Kreónnak az *Antigonéban*, hogy az istenek „szörnyű tettet viszatolják rád”; Hamlet is a gondviselést sejteti a véletlenszerűnek tűnő események mögött – még a párbaj előtt idézi a bibliai igazságot, amely szerint „egy verébfi sem eshetik le a gondviselés akarata nélkül”.

4. *Bánk bán*

Következő példánk Katona József *Bánk bánja*. Mielőtt a darabban kibontakozó kaotikus dinamika tárgyalásába bocsátkoznánk, vessünk egy pillantást a szerző történelemszemléletére. Katona a Kárpát-medence egykori népeit vizsgálva történetük instabilitására lett figyelmes; arra, hogy a legstabilabbnak látszó hatalmi építmények is – amilyen Attila Hun Birodalma volt – egyszer csak váratlanul kártyavárként omlottak össze. Ebből a szempontból ítélte meg, hogy István király keresztény államot alapított, és ezzel stabilizálta a magyarság helyzetét. Katonát azonban továbbra is élénken foglalkoztatta, hogy „milyen módon szabadul el az emberi világban a zűrzavar”.¹³ Josephus Flavius *A zsidó háború* című műve nyomán írt tragédiája, a *Jeruzsálem pusztulása* – Bíró Ferenc találó jellemzése szerint – „az emberi világban eluralkodó káosz munkájának könyörtelen logikáját” tárja fel.¹⁴ Az instabil kezdőállapotot az idézi elő, hogy Florust, Jeruzsálem bukott római helytartóját kivéve senki nem kívánja Jeruzsálem pusztulását, csak hogy a város megmentésére irányuló szándékok kiszámíthatatlanul keresztezik egymást. Josephus, a város tudós papja a rómaiaknak való meghódolásban látja a menekvés zálogát, az elűzött jeruzsálemi király húga – látván, hogy a város lakói nem hajlandók a meghódolásra – előbb a római hadvezér, Titus megölését tervezi, majd el akarja csábítani, hogy rábírja a város megkímélésére. A zsidó vallási csoportok vezetői viszont, élükön a zelótákkal, a fegyveres ellenállást választják; a bukott helytartót, akin bosszút akarnak állni kegyetlenkedéseiért, a római uralommal azonosítják – holott Titus, a római hatalom jelenlegi képviselője, maga is elborzadva ítéli el Florus egykori tetteit, s kímélni akarja a várost. A kölcsönös félelem, bizalmatlanság és intrika kiszámíthatatlan közegében végül senki sem tudja megakadályozni, hogy a hatalmát veszített s mindenki által gyűlölt Florus felgyújtsa Jeruzsálemet. A darab érdekessége, hogy

¹³ Bíró 2002: 67.

¹⁴ Uo. 79.

a zsidókra nézve fenyegető zűrzavar kialakulását a bölcs Josephus azzal hozza összefüggésbe, hogy Isten elpártolt választott népétől, s a rómaiakat támogatja; a nemlineáris kauzalitás zavarba ejtő működése ezúttal is a transzcendens közeg által nyer magyarázatot.

A *Bánk bán* kiinduló helyzete azért instabil, mert az idegen királyné a magyarok rovására juttatja előnyökhöz saját körének embereit, s ezzel országos elégedetlenséget szít. A Petur bán vezette békétleneket – a kiszámíthatatlan következményekre is figyelmeztetve – Bánk igyekszik a törvényesség irányába terelni, s nem is eredménytelenül. Ám közben nemcsak az ország állapotaival kell szembesülnie, hanem azzal is, hogy a királyné öccse – nővére magatartásán felbátorodva – az ő becsületét is meggyalázza. (Jegyezzük meg; Gertrudis kétértelmű viselkedése miatt még az sem bizonyos, tekinthető-e öccse felbujtójának.) Az elszenvedett gyalázat képessé tehetné Bánkot arra, hogy feladja a törvényességhez mindenáron ragaszkodó álláspontját, s tetteleg forduljon a királyné ellen; ebben az esetben egyenes ok–okozati összefüggésről beszélhetnénk. A személyes sérelem azonban nem vezet bosszúhoz; Bánk törvénytisztelő álláspontja megváltozik, ennek azonban az a bénító felismerés az alapja, hogy a helyzet megoldhatatlan. Ha túri a királyné ügyködését, elkerülhetetlené válik a „polgári háború” – királyi személlyel szemben viszont nem áll rendelkezésére törvényes eszköz. A gyilkos tett elkövetését még csak nem is ez a helyzetfelismerés idézi elő közvetlenül, hanem egy váratlan fordulat – amelynek persze *önmagában* megvan a lélektani indoka –; maga a királyné emel tört Bánkra – így halálát az a fegyver okozza, amellyel ő akart gyilkolni (akárcsak Laertesét a *Hamlet*-ben). A gyilkosság aztán előre nem látható következményeket szabadít el; a királyné hívei megölik Peturt családostul, mert a látszat alapján őt vádolják a királyné megölésével; az erőszakhullám Bánk rokonait, sőt nejét, a királyné öccse által meggyalázott Melindát is elpusztítja, s várható, hogy a háborgó magyarok ugyancsak kiszámíthatatlan következményekkel járó viszonterőszakkal válaszolnak. Ha Bánk azért ölte meg a királynét, hogy – mint majd a visszatérő királynak mondja

– megmentse az országot a polgárháborútól, az ország éppen az ő tettének következtében sodródik a polgárháború szélére. A katasztrofális kifejeletet a király akadályozza meg, aki nem torolja meg Bánk bán tettét; ahelyett, hogy a büntetés által a kaotikus dinamika hatástényezőinek számát növelné, a kegyelmet választja, és ezzel megállítja a bosszú elszabadult spirálját. A királynak erre az ad lehetőséget, hogy a kaotikus fejlemények értelmét ő is a transzcendenciához köti; Melinda halála által, úgymond, Isten maga büntette meg Bánkot, s ezzel az ő kezéből kivette a büntetés lehetőségét.

Katona egyik, a huszita háború véres zűrzavarát bemutató drámájának befejezéséhez fűzött „Toldalékocská”-ban ezt írta: „Így lett vége egy olyan vérontásnak, melynek forrását tán egy pár embernek életével bedughatta volna a konstanciai concilium. Hány zenebonának volt már ilyen eset a kezdője? Hány égésnek egy szikra?”¹⁵ Vagyis Katona szerint emberi akaratallal megfékezhető a kölcsönhatások kiszámíthatatlan és pusztító eszkalációja. Ne feledjük, Kreón vagy Claudius számára is adva volt a kaotikus folyamat elkerülésének lehetősége (Haimón kérése apjához az *Antigonéban*, Claudius rossz lelkiismeretéről tanúszkodó monológja a *Hamletben*), ők azonban nem változtattak „paramétereiken”, s a következmények elszabadultak. Ugyanez vonatkozik a *Bánk bán* Gertrudisára is, akinek Mikhál bán ezt mondja – felismervén a helyzet csekély hatásokra való érzékenységet: „Csak egy szavadba fog kerülni, és az irtóztatóan megindult sors golyóbisa más jobb nyomon fog hengeredni el”.¹⁶ Gertrudis következetes marad (Bánk tettének bonyolult hátteréből is annyit lát csupán, hogy a nagyúr Melindáért állt bosszút rajta), s így a zűrzavar kiteljesedését nem ő, hanem a kegyelmező király akadályozza meg.

¹⁵ Katona 1959: (I) 233.

¹⁶ Uo. 507.

5. A rajongók

Kemény Zsigmond regénye 1638-ban, a harmincéves háború utolsó szakaszában játszódik Erdélyben. A kiinduló helyzet instabilitása abból adódik, hogy a nagy vallásháború befolyást gyakorol Erdély összetett felekezeti viszonyaira, s Erdély geopolitikai státusa az Osztrák és a Török Birodalom között bizonytalan egyensúlyi helyzetet jelent. I. Rákóczi György fejedelemnek nagy politikai ügyességre van szüksége, hogy folyamatosan biztosítsa a „súlyegyen”-t országában. A regény az egyensúlyi helyzet egy átmeneti megbillenését modellezi.

A regényben fellépő okok és következmények rendszere azért ölt nemlineáris jelleget, mert a szereplők nem ismerhetik pontosan egymás indítékait, így reagálásaik kölcsönösen eltérítik egymás cselekedeteinek következményeit végrehajtóik eredeti szándékától. Ez a diszkrepancia egyrészt kognitív, másrészt civilizációs eredetű. Az előbbi azt jelenti, hogy – mint Szajbély Mihály rendszerelméleti elemzése megmutatta – a szereplők nem képesek környezetük komplexitását áttekinteni, s a komplexitás redukációjában „saját elvárásaik irányítják” őket.¹⁷ (Nota bene, ez a komplexitás nem olyan fokú, hogy az olvasó is elvesztené fölötte az áttekintést.) A civilizációs tényező lényege az affektuskontroll növekedésének – Norbert Elias által leírt – jelensége; a modernizálódó társadalmakban, amelyekben az emberek közti kölcsönös függőségek hálójája megsűrűsödik, az egyénnek le kell mondania érzéki késztetéseinek közvetlen kieléséről. Sőt, a legjobban akkor jár, ha el is titkolja érzéki indítékait, s tetteit erkölcsileg nem kifogásolható fedőszövegekkel legitimálja; ezzel azonban akarva-akaratlanul félrevezeti embertársait. Elias maga is úgy látta, hogy „az egyes emberi tervek és cselekedetek [...] összeszővődése olyan változásokat és alakzatokat idézhet elő, amelyeket egyetlen ember sem tervezett és hozott létre”, s hogy

¹⁷ Szajbély 2014: 352.

„az összeszövődésnek ez a rendje szabja meg a történelmi változás menetét”¹⁸

Kemény regényének középpontjában két parvenü, Kassai István és Pécsi Simon áll. Kassai, a fejedelem cím nélküli kancellárja riválisának, Pécsi Simonnak a vesztére tör, aki – amellet, hogy dúsgazdag – a betiltott szombatos szekta tagja. Kassai tervét nehezíti, hogy unokaöccse és egyetlen örököse, Elemér, illetve Pécsi leánya, Deborah, szeretik egymást.

Ezúttal nincs lehetőség a regényben összeszövődő szándékok és tettek sokszori, előre nem látható irányváltásának számbavételére,¹⁹ ezért csak két fő mozzanatot idézek fel. A kiszámíthatatlan következmények egyik fontos kiindulópontja Deborah viselkedése, aki Elemér helyett az arisztokrata származású Gyulai Ferrenchez kezd vonzódni, ám Elemérrel való szakítását úgy állítja be, hogy erkölcsileg elfogadhatatlan lenne, ha apja legádázabb ellenfelének fogadott fiához menne feleségül. A másik kiindulópont Kassai Istvánnak a (lineáris kauzalitás logikáját követő) taktikázása; a kancellár a szombatosok ellen törvényesen alkalmazott erőszak leple alatt akarja megsemmisíteni gyűlölt riválisát. Tervében eszközként kívánja felhasználni unokaöccsét, Elemért, ezért kinevezi őt a szombatosok központjába várkapitánynak. Számítása azonban több okból is meghiúsul. Az egyik, hogy félreismeri unokaöccse szándékait. Elemér viselkedését tudniillik Deborah erkölcsi érvelésű fedőszövege határozza meg; elmegy a szombatosok gyűlésére, hogy figyelmeztesse a lány apját a rá leselkedő veszélyre, s ezzel bebizonyítsa: nem részese nagybátyja gyűlölködésének, és nem kíván eszközévé válni. A gyűlésre összesereglett szombatosok azonban (akiket a kancellár által kémkedésre kényszerített papjuk felheccel) megölik Elemért, mert azt hiszik, hogy nagybátyja akaratának végrehajtójaként érkezett.

A szombatosokat perbe fogják, s Kassai, akit ugyan mélyen megráz Elemér halála, eleinte elégedetten követi az általa kiprovokált per fejleményeit; „a régi gyűlölet a legtörvényesebb for-

¹⁸ Elias 1987: 678.

¹⁹ Részletesebb elemzésüket lásd S. Varga 2014.

mában nyert kielégítést”,²⁰ „[a] pör folyama meglehetősen beburkolta mindazt, amit ő bosszúból tőn”.²¹ Számítása azonban e téren sem igazolódik: a fejedelem – döntésével némileg a *Bánk bán* II. Endrjét idézve – mérsékli a büntetést, s megkíméli Pécsi életét, nehogy olajat öntsön a tűzre.

Ha a korábbiakban többször annak voltunk tanúi, hogy a szereplők a transzcendens szférában találták meg a nemlineáris kauzalitás érvényesülésének magyarázatát és értelmét, *A rajongók* szereplői oly meggyőződéssel hirdetik, hogy az általuk megsértett sors áldozatai, hogy ezt még a regény értelmezői is sokáig elhitték nekik. Holott a transzcendens elem – amely ezúttal a sors alakját ölti – most sem a cselekmény alkotórésze, hanem a történések kaotikus jellegét átlátni nem tudó szereplők – erkölcsi nyereséggel járó – konstrukciója.²²

Megállapíthatjuk tehát, hogy a regény által felállított modellben jól kitapintható a káoszelmélet kapcsán gyakran emlegetett „pillangóeffektus” érvényesülése: a két eltitkolt magánéleti hatás – Pécsi Deborah hűtlensége és Kassai István bosszúvágya – a kaotikus dinamika folytán olyan következményekkel jár, amelyek nemcsak Erdély történelmére, de közvetve a harmincéves háború kimenetelére is hatással vannak. Megemlítem, hogy Kemény Zsigmond *Özvegy és leánya* című, ugyanebben a korban/közegben játszódó és hasonló kaotikus struktúrát modellező regényének végén a fejedelem maga állapítja meg csodálkozva, hogy az események előre nem látható alakulásának köszönheti egy politikai manővere sikerét.²³

²⁰ Kemény Zsigmond: *A rajongók*. In *A rajongók – Zord idő*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980. 472.

²¹ Uo. 481.

²² Szajbély Mihály a szereplők számára áttekinthetetlen komplexitásban látja annak okát, hogy bukásukban a sorsnak juttatnak kulcsszerepet, lásd Szajbély 2014: 356.

²³ Kemény Zsigmond: *Özvegy és leánya*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959. 391.

6. Összegzés

Arisztotelész, a tragédia első nagy teoretikusa, a tragikus hatás leírásakor azt a mozzanatot emelte ki, amelyet fentebb a nemlineáris rendszerekkel hoztunk összefüggésbe. Mivel a tragédiák, úgymond, félelmet és részvétet keltő cselekvések utánzásai, ezt a hatást „egészen különleges mértékben érik el, ha [a cselekvések] várakozás ellenére, de egymásból következőleg történnek – mert így nagyobb mértékben lesznek csodálatosak, mintha maguktól vagy véletlenül következnének be”.²⁴ A természeti és a humán szféra viszonyát tekintve kulcskérdés, hogyan értelmezzük az „egymásból következőleg történnek” kifejezést. Kant, aki az egyéni szubjektum akaratát a természeti okoktól függetlennek tekintette, az egyén cselekvésének minden következményét szabad döntéseire hárította.²⁵ Elemzéseink azonban éppen olyan modellekre irányultak, amelyekben az egyén, cselekvése pillanatában, nem látja, nem láthatja át az interszubjektív viszonyoknak azt a hálózatát, amelybe tettei beleszövődnek; döntéseit tehát olyan (nemlineáris) összefüggések irányítják, amelyek fölötté állnak szabadságának. Meglehet, az az antropológiai módszer, amely az embert eredendően interszubjektív közegben helyezi el, az okság kétféle (természettudományos és humán szférában érvényes) értelmezésének közelítéséhez is hozzájárulhat.

²⁴ Arisztotelész 1997: 49.

²⁵ Kant 1995. *A szabadság és az általános természeti szükségszerűség közötti kapcsolat kozmológiai ideájának magyarázata* című fejezet, 433–444.

Irodalom

- Arisztotelész 1997. *Poétika és más költészettani írások*. Teljes gondozott szöveg, ford. Ritoók Zsigmond, szerk. Bolonyai Gábor. Budapest: PannonKlett.
- Bényei Péter 2007. *A történelem és a tragikum vonzásában. A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Bíró Ferenc 2002. *Katona József*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Elias, Norbert 1987. Egy civilizációelmélet vázlatja. In *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford. Berényi Gábor. Budapest: Gondolat Könyvkiadó. 677–806.
- Fokasz Nikosz 1999. *Káosz és fraktálok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába – szociológusoknak*. Budapest: Új Mandátum.
- Fokasz Nikosz 2003. Nemlineáris idősorok – a tőzsde káosza? In Fokasz Nikosz (szerk.): *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Budapest: Typotex. 327–353.
- Gnädig Péter – Györgyi Géza – Szépfalusy Péter – Tél Tamás 1982. Bevezetés a káosz kialakulásának és tulajdonságainak elméletébe. In Szépfalusy Péter – Tél Tamás (szerk.): *Véletlenszerű jelenségek nemlineáris rendszerekben – a káosz*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 11–266.
- Kant, Immanuel 1995. *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest: Ictus.
- Katona József 1959. *Összes Művei*. Sajtó alá rendezte Solt Andor. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Maródi Máté 2003. Káosz a társadalomtudományokban? A káoszelmélet félreértelmezése a társadalomtudományokban. In Fokasz Nikosz (szerk.): *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban*. Budapest: Typotex. 15–28.
- Muraközy Gyula 1997. A káosz elmélete és tanulságai. In Fokasz Nikosz (szerk.): *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Budapest: Replika Kör. 39–66.
- Popper, Karl R. 1992. A hagyomány racionális elmélete felé. Ford. Keszhelyi András. *Café Babel*, 5–6: 109–117.

- Ritoók Zsigmond 2009. Antigoné magányossága. In *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó. 164–171.
- S. Varga Pál 2014. Civilizáció, történet, történelem. A titkolt motivációk szerepe Kemény Zsigmond két regényében (A rajongók, Özvegy és leánya). *Studia Litteraria*, (3–4): 175–188.
- Szajbély Mihály 2014. Kemény és Jókai. In Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*. Budapest: Ráció Kiadó. 346–359.
- Tél Tamás – Gruiz Márton 2001. *Kaotikus dinamika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.